

KIRGIZ VE TÜRK DİLLERİNDE DUYGU DEĞERİ OLUŞTURMADA SENTAKTİK ÖGELERİN ROLÜ

Сүйлөм түрлөрүндөгү эмоционалдык-экспрессивдик маани(Cümle türlerinde duygu değerinin oluşumu)

Dr.Ayşen Koca¹

1. Суроолуу сүйлөм. (Soru Cümlesi)

Өзүнүн формасы, мааниси жана интонациясы жагынан бир нерсенин себебин билүүнү же ага жооп алууну көздөгөн сүйлөм суроолуу сүйлөм деп аталат.

Мисалы;

Улуу Ата Мекендик согуш качан башталган? Биздин Республикада канча жогорку окуу жайы бар?

Кыргыз жана Түрк тилинде суроо формасы кайсы? эмне? канча? кандай? сыяктуу сурама ат атоочтордон, «ооба», «жок» сөздөрүнө **-мы(-бы)** суроону уюштуруучу мүчөлөрдүн жалганышы менен уюшулат; Кимдер эс алды, кимдер алагды болду? Кана, кайда? Качан эмне болду? Тобо, бир ууру сыяктуу акырын жакындаган бул өлүк таң эмне?²

Ичинде суроо мааниси орун алган, бир темада маалымат алуу, күмөн санообузду жоюу, ойлорубузду тастыктоо үчүн курулган сүйлөмдөр суроолуу сүйлөмдөр болуп саналат. Сүйлөм мүчөлөрүн табууга багытталган бардык суроо сөздөрү менен суроолуу сүйлөмдөр уюшулат.

Сүйлөмдөрдө суроо мааниси сурама ат атоочтор, суроону уюштуруучу **(-бы, -пы; -ми, -ми)** мүчөлөрдүн жардамы менен жана интонация аркылуу белгилүү болот.

Эмоционалдык-экспрессивдик маанини уюштурууда суроолуу сүйлөмдөрдүн ролу абдан чоң. Адабий чыгармаларда же күнүмдүк

¹ Uluslararası Alatoö Üniversitesi, Sosyal ve Fen Bilimler Fakültesi, Türkoloji Bölüm Başkanı.

² (Б.Орозбаева, Б.Сагынбаева, Кыргызча-Түркчө; Түркчө-Кыргызча лингвистикалык терминдер сөздүгү, Бишкек, 2004, 81-б).

турмушубузда өтө жыш колдонулат, каармандардын ар түрдүү ою, көз карашы, туюмдары төмөнкү мисалдарда суроолу сүйлөмдөрдө өтө таасирдүү баяндалат.

Мисалы:

Мен сенден бир нерсе сурайын: Мералдын тармал-тармал алтын чачтуу бир бала төрөшүн рак болушунан да артык көрөсүңбү? (кызыгуу, убайым, капалануу) (Ben sana bir şey sorayım: Meral'in kıvrır kıvrır, altın saçlı bir bebek doğurmasını, kanser olmasına tercih etmez misin?) (P.SAFA., Y.47) (merak, kızma)

Теңирим, көпүрөң кантип сынды, ташкын суулар, (таң калуу) Атырылган суулардын үнү эмнеден басылды? (таң калуу) « Tanrım,nasıl kesildi,köpüren,taşan sular? (şaşıрма)

Neden coşkun suların sesi gittikçe dindi? (şaşma, hayret)

Bir bir başlı kartalı nasıl taşır kanarya?»? (şaşma, hayret)

Бул былчыйган бүркүттү чымчык кантип көтөрөт? (таң калуу)

Буларды сага ким түшүндүрдү?(капалануу, өкүнүү) Bunları sana kim anlattı?(şaşıрма, kızma)

Бул акыркы сөзүңбү, апаке?(капалануу, өкүнүү) Son sözünüz bu mi anneciğim? (üzülme, pişmanlık)

Түшүндүрө турган эч нерсе жокту? (жинденүү, кызыгуу) Hiç mi anlatacak bir şeyin yok? (kızma, merak)

Талааны мага кыйнап саттырасынбы? (ачуулануу) Tarla mı bana zorla mı sattıracaksınız? (kızgınlık)

Мени бир аз угасыңбы? (өтүнүү, каалоо) Beni biraz dinler misiniz? (rica, istek)

Тынч боло алабызбы? (өтүнүч) Sessiz olabilir miyiz? (rica)

Бул сууну да ичүүгө болобу?(жактырбоо) Bu su da içilir mi? (beğenmeme)

Булардын баарын мен айтыптырмынбы?(кабыл албоо,тануу) Bütün bunları ben mi söylemişim? (inkar, kabullenmeme)

Жогорудагы мисалдарда **-бы, -пы; -ми, -ми** суроону уюштуруучу мүчө аркылуу сүйлөмдөрдө ар кандай эмоциялык баалоолор баяндалып турат.

Yalın ayaklarınla, koştun mu tarla tarla?

Duydun mu çıplak toprağın, çıplak insanın yasını?

Ağlayan kadınlarla, ihtiyarlarla,

Yaşadın mı, bir yağmur duasını? (Y.B.B., DUVAK) (sitem, kızma)

Жылаңайлак чуркадыңбы талаа-талаа?

Уктуңбу жылаңач жердин, жылаңач адамдын азабын?

Бйлаган аялдар жана карылар менен.

Жөнгө салдыңбы бир жамгыр батасын ? (Д.)(жинденүү, тануу)

Таңыркоо, коркуу маанилерин билдирүүдө суроолу сүйлөмдөр башка сүйлөмдүн түрлөрүнө караганда өзгөчө таасирдүү. – *Ой, сага мынчалык эмне болду?* (коркуу, таң калуу). Суроолу сүйлөмдөрдөгү ар кандай сезимди образдуу чагылдыруу, диалог түрүндөгү тексттерде дагы элестүү берилет. Анткени, суроодон кийин келген жооптор мурунку сүйлөмдөрдө бериле турган маанилерди бүтүрүүчү сыпаттардан.

Мисал:

- *Paşa Türk elçisi gönderseydi, Zondi bunu yapmazdı.*

- *Ne biliyorsun?*

- *Papaz Marten 'in sözlerinden anladım.*

- *Ne demiş? (şüphe, inanmama manası) (Ö.S; S. H., İst. 1998; S:350)*

-*Паша Түрк элчиси жиберсе, Зонди муну кылбайт эле?*

- *Кайдан билесиң?*

- *Поп Мартендин сөздөрүнөн түшүндүм.*

- *Эмне дептир? (күмөн, ишенбөө, кыжырдануу) (Ө.С Сечме ы. Ист.1998, 350-б)*

Жогорудагы диалогдо баяндалган кайдан билесиң? жана эмне дептир? сүйлөмдөрү менен айтуучунун сезиминин туусу да берилди.

- *Yalnız namuslu bir asker değil, Arslan Bey, dedi, hem de gayet iyilik sever, cömert ve mert*
- *Nasıl?... (merak etme)*
- *Bakın anlatayım ... (Ö.S; S.H; İst. 98, S:350)*

-*Арслан мырза жалгыз намыстуу аскер эмес, деди, жакшылыкты да сүйөт, жоомарт жана эр жүрөк.*

- *Кандайча? (кызыгуу)*
- *Караңыз түшүндүрөйүн... (О.С, С.Х; Ист.98, 350-б)*

Сүйлөмдөрдөгү кандайча? суроосу менен каршы тараптагы кишинин айтылганга (кызыгуу) интонация менен дагы таасирдүү баяндалып турат.

«- *Hacı Hüseyin'e neden kırk lira vereceğim?»*

-*Ya ne uarmalıyım? (Ö.S; S H; İst. 1998 S:55)*

“*Хусейин ажыга эмне үчүн кырк лира берем?...*”

-*Анан эмне кылышым керек? (О.С, С.Х; Ист.98, 55-б)*

Мисалдарды суроолуу сүйлөмдөр менен угуучунун айтылганды жактырбоо, кабыл албоосу белгиленди.

Мисал:

KARMAKARIŞIK

Bir okla yaralı kalbim

Boyacının sandığında;

Güvercinim kağıt helvasında;

Sevgilim kayığın burnunda

Yarısı balık

Yarısı insan

İn miyim?

Cin miyim?

Ben neyim? О.В.(şaşırma, merak)

Баи-аламандык:

Бир октон жараланган жүрөгүм

Боёкчунун сандыгында

*Көгүчкөнүм кагаз халвасында
Сүйгөнүм кайыктын мурдунда
Жарымы балык
Жарымы адам*

*Эч ким? }
Эч нерсе? } *Ын-жынбы?**

Мен эмнемин? О.В. (таң калуу, кыжырдануу, өкүнүү)

Мисал:Hey zezem Hatun'un Düptek! ... Bu nedir oğlum! Sabah sabah selamsız dan mı? Ya biz burda ölmüş müyüz? (kızman, sitem, azarlama) (K.Tahir, Namuscular, S: 17)

Ар Замзам Аялдын Дүптек!...Бул эмне уулум! Эртең менен саламы жок жерденсиңби? Биз бул жакта өлүп калыптырбызбы? (жинденүү, жемелөө) (К.Тахир, Намусжулар,17-б)

Мисал:

Kurtardım mı? Yahu on iki yıl mahpusluk ne demektir? (K.T., Namuscular S: 17) Куткардымбы? Капырай он эки жыл туткун болуу деген эмне? (azarlama-жемелөө) (К.Т. Намусжулар, 17-б)

Мисал:

Birisi evini bassa, karının, irzina geçse neme lazım yiğit herif der misin?

- ***O nasıl söz?***

- *İşte dosdoğru bir söz*

- *Bana dokunmayan yılan bin yaşasın! (K.T., N. S:152)
(kabullenmeme)*

Бирөөсү үйүн басып алса, аялынан, абийиринен кечсе, жигит зөөкүр дейсиңби?

- *Ал кандай сөз?*

- *Мына, тунтуура сөз.*

-Мага тийишпеген жылан, миң жашасын! (К.Т.Н. 152-б)(макул болбоо)

Мисал:

Bu ne hal Bey?

Bu ne biçim bir iş?

Bunlarda hiç mi namus yok? (К.Т, N. S: 169)(Kızgınlık)

Бул кандай абал, мырза?

Бул кандай иш?

Буларда такыр намыс жокпу? (К.Т.Н. 169-б) (жинденүү)

Мисал:

- *Geldim uyuyordun ağabey... Nasılsın?*
- *İyiyim Hükümet ... Sen nasılsın?*
- *Sorma yüreğim yanıyor ... Ben kıza çok acıdım.*
- ***Ne yapalım? Kurtuldu. Şu geride kalanların rezilliğine bak...*** (К.Т, N, S:195)(acıma, çaresizlik)
- *Келдим уктап жаттың эле, байке...Кандайсың?*
- *Жакшымын, Хукумет... Озүң кандайсын?*
- *Сурай көрбө, жүрөгүм жанып жатат... Мен кызга аябай кейидим.*
- ***Эмне кылалы? Кутулду. Бул артта калгандардын шермендечилигине кара...***(К.Т.Н. 195-б) (кейүү, айласыздык)

Мисал:

- *Zavallı Nazım 'I hatırladım, dedi*
- *Nazım senin nen oluyor da hatırlayıp ağlıyorsun?*
- O vakit Neriman'ın yüzünde ilk defa olarak hayal kırıklığına, şaşmaya gelen düşüklükle beni süzdüğünü gördüm.*
- ***Nem mi, nem mi oluyor? Selim Bey amcamızın yeğeni ve Handan ın kocası..(şaşıрма, telaşlanma)***(Н.Е.А ., HANDAN . 131)
- *Байкуш Назымди эстедим деди.*
- *Назым сенин эмнең болот, эстен ыйлап жатасың?*
- Ошондо Нериман жүзүмө биринчи жолу шалдырап, таң калуу менен караганын көрдүм.*
- ***Эмнем болобу, эмнем болобу? Селим мырза байкемдин жээни, Хандандын күйөөсү.*** (Х.Э.А. Хандан 131-б) (таң калуу, жинденүү)

Мисал: :

Bu defa Neriman köpürerek!

-Beni sevdiğini nereden biliyorsun? Dedi.

-Bu bana büyük bir ümit verdi:

-O halde Handan! dedim.

Bu defa suskun ve kızgın:

-Azıcık fazla soruyorsun, bir şey söylemeyeceğim dedi. (H.E.A. HANDAN, S: 32)(Kızgınlık, azarlama)

Бул жолу Нериман көбүрүп – жабырып!

Мени сүйөөрүн кайдан билесин? деди

Бул мага чоң үмүт берди:

-Хандан! Дедим

Бул жолу токтоо жана ачуулуу:

- Билмексен болуп сурап жатасың, эч нерсе айтпайм деди. (Х.Э.А. Хандан 32-б) (жинденүү, жемелөө)

Бул контекстеги суроолуу сүйлөм «кызыгуу» маанисинде айтылган сезимдерди белгилеп турат.

Мисал: *ŞAFAKTA*

Dönsek mi bu aşkın şafağından?

Gitsek mi ekalimi leyale?

Bizden daha evvel erişenler,

Ağlar bugün, evvelki hayale...

-Dönmek mi? Ne mümkün geri dönmek

Düştüyse gönüller bu melale?

Bir eldir ufuklardan uzanmış

Zulmet bizi çekmekte visale... (üzüntü, pişmanlık)

(A.HASİM, BÜTÜN Ş; İ. Enginün, Z. Kerman, S: 95)

Таң заарда.

Бул ашыктын таңынан кайтсакпы?

*Же кетсекпи түнкү абага
Бизден дагы көп эригендер,
Бүгүн ыйлайт, өткөн кыялдарына*

-Кайтуубу? мүмкүн эмес кайра кайтуу .

Байып кетсе көңүлдөр кусалыкка?

Бир кол мейкиндиктен узаган...(өкүнүч, арман)(Инжи Енгинун

Зейнеп Керман А.хажим, Бүтүн ш; 95-б)

Мисал:

«Beri gel, bir şey soracam...»

Kadın bir somtambul gibi ona yaklaştı

«Ne gördün, bugün orada» (merak)

«Hiç yemek yerlerdi.»

«Şarap, rakı felan içiyor muydu?» (Şüphe, merak)

«A...a»

«Başka bir şey yapıyorlar mıydı? » (Merak, şüphe)

«A...a»

***Kadın erkek hep bir arada değil miydi, be?** (Şüphe, merak,)*

«Hee»

«Uslu uslu otururlar mıydı?» (merak, kızgınlık)

«Hee....» (Y.K.K, Ank. S: 84, 85)

«Бери кел, бир нерсе сурайм...»

Аял корккон сыяктуу ага жакындады

«Эмне көрдүң, бүгүн ал жакта» (кызыгуу)

«Тамак жеп жатышты»

«Арак-шарап, ичип жатыштыбы?» (кызыгуу, күмөн)

«А-а »

«Башка нерселерди жасап жатыштыбы» (кызыгуу, күмөн)

«А...а.»

Катын эркек бир жерде эмес беле? (кызыгуу, күмөн)

«Ооба»

«**Тартиптүү- адептүү отуруштубу?**» (кызыгуу, жинденүү)

«Ааа» (К.К.Анк, .84-85 -б)

Эмоционалдык- экспрессивдик маанини уюштурууда суроолу сүйлөмдөр өзгөчө орунду ээлейт. Адабий чыгармаларда жана күнүмдүк речибизде бул сүйлөмдөрдүн мааниси мисалдарда көрүнгөндөй таасирдүү жана образдуу.

Ар түрдүү эмоционалдык сезимдердин, туюмдардын күчөтүлүп берилишинде **калыптанган сөз тизмектеринин** мааниси да өзгөчө. Мисалы; чынбы ыя? туурабы ыя?

Мисалы: «*Çok yiğit gençlerdi, terbiyelerine dikkat etsin. Devletine iki büyük asker yetiştirmiş olur*» demiş.

- **Sahi**, yüksek karaktere sahip bir adammış.... (Ö.S; S.H.st. 1998 S: 350)

«*Жигит жааштардын тарбиясына көңүл болсун... Мамлекетине эки сон аскер даярдаган болот*» дептир.

- **Чынында**, катуу мүнөзгө ээ адам экен...(О.С.; С.Х. Ист. 1998 350-б)

Сүйлөмдөгү «чынында » сөзү сүйлөмгө экспрессивдик жана күчөтүүчү маанисин берип турат.

Мисал :

- *Bize iki kahve getir*

- *Molla*

- *Ben oruçluyum! dedi*

Mıstık anlamadı.

- *Ramazanda mıyız yahu?*

- *Hayır.*

- *Üç aylarda mıyız?*

- *Hayır.*

- *Ee bu ne orucu?*

- *Ben bütün yıl, bir gün yer, bir gün tutarım.*

- **Sahi mi?**

- **Vallahi**

- *Бизге эки кофе алып кел.*

Молдо:

- *Мен орозомун деди (оозум бек)! деди*

Мыстык түшүнбөдү.

- *Рамазандабызбы ботом?*

- *Жок*

- *Үч айлардабызбы ,*

- *Жок*

- *Ии, бул эмне орозо?*

- *Мен жыл бою , бир күн кармап, бир күн кармабайм.*

- **Чынбы?**

- **Кудай үрсүн.** (Ö.C.; С.; Ист. 1998- 491-б)

Бул мисалдардагы алды чийилген сөздөрдө таң калуу, ишенбөөчүлүк байкалып турат. Бул бизге сүйлөшүүчүлөрдүн психологиялык абалын билдирди.

Мисал:

Bir gece Mıstık'ın oda kapısı vuruldu. Kalktı, sürmeyi çekti, açtı. Baktı ki ortağı...

- *Hayırdır inşallah Molla? ... (Şaşırma, merak) (Ö.S; S.H; İst.1998, S:51)*

Бир күн кечинде Мыстыктын бөлмөсүнүн эшиги кагылды. Турду, эшигин ачты. Караса шериги...

-*Тынчыллыкны Молдо?..(таң калуу, кызыгуу)(Ö.C.; С.Х.Ист 1998, 51-б)*

-**Бы -пы** мүчөлөрү аркылуу уюшулган «терс» сүйлөмдөрдөн дагы эмоциялык баалоону байкайбыз.

Мен бул сөздү айтыптырмынбы? (Bu sözü söyleyen ben miyim?)
(таң калуу, жинденүү)

Булардын баарын сатып алууга акчам жетеби? (Bunların hepsin satın almaya param yeter mi?)(кейүү)

2. Илептүү сүйлөм. (Ünlem Cümlesi)

Көтөрүнкү, экспрессивдүү интонация менен айтылып сүйлөөчүнүн оюн ар кыл эмоциялык кырдаалын билдирүүчү сүйлөм.

Мисалы, *Өрт! Болгула тезирээк суу ташышып жибергиле! Жолдоштор, мол түшүм үчүн күрөшөлү!* Ичинде буйрук же болбосо буйрук маанисин берген сүйлөм. *Эмне көрөйүн! Кандай начар, кандай жиркенич жана кайгылуу аалам!* (К.К. Юдахин)³

Күчөтүү максатында жогорку тон менен айтылган илептүү сүйлөмдөрдө этиштик баяндоочтор сүйлөмдүн башына келип экспрессивдик маанини терендетет. Жакшы көрүү, коркуу, таң калуу жана баш сезимдерди билдирген сүйлөмдөр. Илептүү сүйлөмдөр сырдык сөздөр, кээ бир сын атооч сөздөр жана буйрук этиштер, интонация аркылуу уюшулат. Ушул себептен эмоционалдык-экспрессивдик маанини уюштуруучу сырдык сөздөр илептүү сүйлөмдөрдүн башына келет.

Ee yeter artık! (kızma, bıkmı) *Эй, жетишет!* (тажоо, жинденүү)

Ah ne yaptım! (pişmanlık) *Ах, эмне кылдын!* (бушаймандык)

Hah şimdi oldu! (beğenme) *Ии, эми болду!* (жактыруу)

Eyvah geç kaldım (korku) *Кокуй, кечиктим!* (коркуу, шашылуу)

İmdat! Yardım istiyorum! (yardım isteme) *Кокуй! Чөгүн баратам!* (жардам суроо, коркуу)

Ne kadar güzel! (beğenme, imrenme) *Кандай гана сонун!* (суктануу, жактыруу)

Çabuk eve git! (azarlama, kızma) *Тез үйгө жөнө!* (бушаймандык, жинденүү)

Çık dışarı! (kızma) *Чык эшикке!* (жинденүү)

Сырдык сөздөр дайыма эле сүйлөмдө учурабайт.

Ey türk gençliği! *Эй түрк жаштыгы!*

³ (Б.Орозбаева, Б.Сагынбаева : Кыргызча-түркчө лингвистикалык терминдер сөздүгү. Бишкек, 2004 43-б)

Henşerilerim! Жердештерим!

Babacığım! Атакем!

Simitçi! Самсы!

Мисал: *Hay Allah müstakını versin! Ой, Кудай өзү жазаласын!*

(жинденүү, каргоо)

Kardeş kardeşin malını satamaz mı! Бир тууган бир туугандын малын сата албайбы! (жинденүү, бушаймандык)

Мисал:

BAŞIM

Bir kızıl çehrede ateş gözler

Bana güya ki içimden bakıyor! (üzüntü (Z.K, İ.E, A.H. B.Ş. S: 97)

Башым.

Бир кызыл каардуу жүздө от жанган көздөр

Мага ичимден карайт. (арман) (З.К, И.Э, А.Х. Б 97-б)

Мисал:

ARALIK KAPI

Bu dünya bir kuyu, havasız çöplük

Daralıyorum!

Kelime manayı boğan bir gömlek!

Bunalıyorum! (Çile, N.F. s: 131)

Аралык каалга.

Бул дүйнө бир кудук , абасыз таштанды.

Тарып барам!

Сөз маанисин бууган бир көйнөк!

Муунуп барам!(Чиле, Н.Ф. 131-б) (айласыздык)

Мисал:

GEÇER AKÇA

Hasis sarrafi kendine bir başka kese diktir!

Mezarda geçer akça neyse, onu biriktir! (Çile, N.F. s: 138)

Кетер (акча) тыйын.

Сараң зергер өзүңө бир башка баштык тиктир!

Мазарда кетчү тыйын болсо, аны бириктир.(Чиле, Н.Ф.138б)

(жинденүү, эскертүү)

Мисал:

SOFRA

Doymayan nefis, gözünü kara toprak doğursun!

Soframıza açlığı besleyenler buyursun! (Çile, N.F. s: 8)

Дасторкон.

Тойбогондун оозун, көзүн кара жер тойгузсун!

Дасторконго курсагын тойгузгандарды буюрсун!(Чиле, Н.Ф.84-б)

Эмоционалдык-экспрессивдүүлүк **бир составдуу жана эки составдуу** сүйлөмдөргө да мүнөздүү. Ал маанилер мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөрдө активдүү пайдаланылып, алар аркылуу сүйлөөчүнүн ар кандай сезимдери конкреттүү сыпатталат. *Бул эмне кылганың?* Мисалда белгилүү жактуу сүйлөм аркылуу сүйлөөчү, угуучу жактырбоо мамилесин билдирди.

Терс эмоциялык маанилерди билдирүүдө **жандама жактуу сүйлөмдөр**, айрым бөлүкчөлөрдүн катышуусу менен да экспрессивдүүлүккө ээ болот.

-Ээ, бул айтылган кептердин барын уктуң го!(жактырбоо) Жаксыз сүйлөмдөр пикир алышуу да сүйлөөчү тарап кимдир бирөөгө карата түрдүү сезимин кескин туюнтуу мүмкүнчүлүгүнө ээ .

- Мисал: *Көк жалдын кусуру ургур !*

3. Толук жана кемтик сүйлөм: (Tam ve Eksiltili Cümleler)

Түрк тилинде дагы толук жана кемтик сүйлөмдөр эмоционалдык мааниге ээ. Толук сүйлөм ичиндеги сөз каражаттарынын кезектешип келиши менен экспрессивдүүлүк берилсе, кемтик сүйлөмдөрдө өзүнөн мурунку сүйлөмдөргө байланычтуу болуп, айтылган сезимди же ойду чагылдырат.

Мисал:

Тоонун чокусунан буркурап, бададан ачка келип жатат уйлар азыр.

Техникумду бүтүргөндөн кийин шаарда жатаарга үйүм жок деп айылга суранганыма карабай, мени борбордогу бир мектепке башталгыч класстардын мугалими кылып коюшту.

(О.Орозбаев)(жактырбоо, алымсынбоо-beğenmemek, memnunyetsizlik)

-Dün senin köyüne gittiğini duydum hayırdır!

- Malesef babam... (üzüntü manası bildiriyor)

Кечээ сенин айылга кеткениңди уккам!

Тилекке каршы атамды... (өкүүнүн мааниси берилди)

Толук жана кемтик сүйлөмдөрдө эмоциянын туусу ачык бир абалда баяндалат. Мындай өзгөчөлүк диалог түрүндөгү сөздөрдө да бар. Анткени кемтик сүйлөмдөрдүн колдонулушу толук сүйлөмдөргө байланыштуу болот. Бул жол менен жалпылыгы бар тексттерде угуучу айтылгандардын болуп бүткөн аракеттери тууралуу жана угуучунун маалыматы жөнүндө кабарлайт.

Мисал: *Biraz sonra kalenin kapısı açıldı. Bir atlı çıktı. Bu muhafızların kumandanı «Blas Şeri» idi. Tepeden tırnağa kadar zirhlar çekmişti. Cem mızrağını sallıyordu. Birbirlerine hücumla başladılar.*

- *Blas Şeri ne kullanıyordu?*

- ***Kılıç.....***

- *Mızrağa karşı kılıç olur mu? (Ö.S; S. H; İst. 1998: S:320)*

.... *Бир аздан кийин дарбазанын эшиги ачылды. Бир атчан чыкты. Бул сакчылардын командири «Блас Шери»болчу.*

Башынан тырмагына чейин соотчон эле. Найзасын термелтип жатты.

Бири-бирине чабуулун башташты.

Блас Шери эмне колдонуп жатты?

Кылыч....

Найзага каршы кылыч болмок беле?(О.С..Е.Х..Ист. 1996.3206)

Жогорудагы диалокто орун алган «Кылыч» кемтик сүйлөм болуп, контексте саптар арасында тилекке каршы назик маанисинде айтуучунун сезимдерин чагылдырууда маанисин күчөтүп таасирдүү элес берет.

Мисал: *-Ne abdest, ne oruç, ne namaz, ne niyaz... karılı erkekli çoluklu çocuklu hepsi akşamdan sabaha kadar sarhoş! Ayol onlara ecinni değil, şeytan bile görünmez!* (Ö S, S H, İst 98, S:74)

Орозосу да, намаз окуганы да, сыйынганы да... аялы бары, күйөсү бары, баласы бары бардыгы кечтен эртең мененкиге чейин мас! **Капырай,** аларга жин эмес, шайтан дагы көрүнбөйт го! (О.С, С.Х, Ист 98, 74-б) (жактырбоо, кыжырдануу)

Кемтик сүйлөм жана андан кийин келген толук сүйлөм ичиндеги мазмунунда жактырбоо мамилеси көрүнүп турат. Сүйлөмдөрдө бир өңчөй сөздөр, сүйлөм мүчөлөрү дагы экспрессивдик күчөтүү касиетене ээ.

Мисал:

- O geldi mi?

-Evet, seni sordu, aradı, bakındı, ve gitti.

Ал келдиби?

Ооба, сени сурады, издеп таппай кетти.

Жогорудагы мисалда үмүтсүздүк, айласыздык мааниси бир өңчөй сөздөрдө берилди. Ошону менен сүйлөөчүнүн экспрессивдик маанайы да көрүнүп турат.

Мисал:

*Gözlerinde **anlayan, katılan** bir şefkat var ki, bana onu hemen sevdirdi.* (H.E. Handan s 14)

*Көздөрүндө катылган **түшүнгөн, баамдаган** бир мээрим бар болчу, мени дароо кубантты.* (Х.Э.Хандар. 14-Б) (жакшы көрүү)

*Sabire Hanım da dehşetli bir Türk hanımı, **çocuklarını, kocasını, evini** amansız ağız kalabalığıyla kullanan bir Türk hanımı!*

*Cemal Bey'in arasına lakırdı söylerken **Ona yarı şefkatli, yarı korkak** bir yan bakışı var.*(H.E.A., H.S. s:14)

Сабире айылдагы коркунучтуу түрк аялы, балдарын, күйөсүн, үйүн аёсуз ооз майданына колдонгон бир түрк аялы!

Жемал мырза анда-санда кеп айтканда бир аз мээримдүү бир аз коркок жайы бар.(Х.Е.А, Х.С.14-б)

Мисал:

Жүрөгүмдө жаз кечтерин сылоочу, угуучу тынч жарыктар бар. Жүрөктү түйшөлткөн шамалдары, сезимди жаккан оттор! Мен өтө бактылуумун Сервер! (Х.Е.А., Х.С.25-б)

Мисал:

«Tatlı, yumuşak, şefkatli bir sesle ; «Ali yavrum» diye seslendi.(Yaşar K, Ortadirek s:13)

«Таттуу, жумшак, мээримдүү бир үн менен «Али балам» деп үн катты. (Йашар К. Ортадирек.13-б)

Бул мисалдарда да бир өңчөй сөздөрдүн жардамы менен айтуучунун ар кандай экспрессивдик сезимдери чагылдырылган.

4. Татаал сүйлөм. (Birleşik Cümleler)

Татаал сүйлөмдөр түрк тилинде да, кыргыз тилинде да уюшулушу жана маанилик бөлүнүштөрү окшош.

Татаал сүйлөмдөрдү уюштуруучу жөнөкөй сүйлөмдөр грамматикалык түзүлүштөрү жана маанилик жактан бирдей катышта болуп сүйлөмгө экспрессивдик маанини берет.

Мисалы; *Мырза өтө кубанып чыккан бойдон үйүнө барып, алган кулунун, жемишин көрсөтүп, айылдагы аксакал, катын-балдар жемиш жеп таң калып, кечээги алпарган жылкыңа ушуну баары келдиби? -деп сураса. - Жок, мунун жартысына да жеткен жок.* (Т.Бейшеналиев) (таң калуу, кубануу)

Мисал:*Kafir, o zamandan beri kafirliği seversin; şimdi artık Paris'te, kadınlar hakkında bütün bu sivri görüşlerini yaşayan canlı örneklerini gördükten sonra bütün bütün başkalaşmışsındır; ' aferin talihli köpek' diyeceksin.*(Н. Е. А, Handan s:13)

«Капыр, ошол замандан бери таш боордукту сүйөсүң, азыр Парижде, аялдар жөнүндө курч окуяларды башынан өткөргөн чыныгы мисалдарды көргөндөн кийин таптакыр өзгөрсөң керек;» «азамат, талайлуу ит» дейсиң. (Х. Э. А, Хандан 13-б) (жактырбоо, нааразы болуу-beğenmemek)

5. Шарттуу татаал сүйлөм. (Şartlı Birleşik Cümleler)

Шарт, убакыт, себеп, окшоштуруу маанилеринде башка сүйлөмдү жыйынтыктаган шарттуу сүйлөмдөрдө эмоция, экспрессия жана баалоо туюндурулушу мүмкүн.

Бир ай мурун сөзүмдү укса, башына мындай балекет келмек эмес. (жинденүү, кайгыруу). Bir ay önce, sözümü dinleseydi başına bu felaket gelmeyecekti. (P.S., D.H.K.) (kırgınlık, üzüntü)

Ааламдын эли (журту) бүт тебеленсе да, сенин элиң тебеленбейт.(С.) (сыймыктануу, урматтоо)

Cihanın yurdu hep çiğnense, çiğnenmez senin yurdun.(M.A.E., S.) (Saygı, övgü, gurur duyma)

Эгер унчукпай койсоң, көргөн кереметке өлгөнгө чейин күбө болмоксун. (С.Х.) (жинденүү, бушайман болуу). Eğer susaydın gördüğün keramete ölünceye kadar şahit olacaktın.(Ö.S., S.H.) (kızma, azarlama)

6. «го» байламтасы (Ki’li Birleşik Cümleler)

«Ки», «го» байламтасы менен уюшулган сүйлөмдөр да эмоциялык-экспрессивдик баалоого ээ.

Уктум, көздөрүмдүн өңүн унуттурсун го. (кайгыруу, өкүнүү, таарынуу-üzüntü, darılma). (Duydum ki unutmuşsun gözlerimin rengini)

Бу кандай калыстык? Дүйнөдө буга тең келе турган жок го? (мактоо). Su boğaz harbi nedir var mi ki dünyada eşi (SA; M.A.E.)

Bu ezanlar ki şهادetleri dinin temeli

Ebedi yurdumun üstünde benim inlemeli (İ.M., M.A.E.)

Сүйлөм ичинде бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албаган киринди жана каратма сөздөр дагы, сүйлөчүнүн оюуна карата ар турдүү экспрессивдик маанини жана күчөтүүнү билдире алат.

Мисалы: *Эртең келе аласыңбы? Yarın gelebilecek misin?*

Тилекке каршы, келе албайм. (өкүнүү) Malesef, gelemeyeceğim.

Болсун, аягында өзүң жараткан бул чыгарма бизди жокко чыгарсын.
(айласыздык). *Varsın, sonunda bizzat yarattığımız bu eser bizi inkar etsin.*(Y.G.,
A.H.T.) (kabullenmeme, çaresizlik)

Эмне мынча душман көрүнөсүңөр,

Жылдар бою дос катары көрүнгөн күзгүлөр. (таңкалуу, жинденүү)
(Ж.С.Т.)

Neden böyle düşman görünürsünüz,

Yıllar yılı dost bildiğim aynalar.(C.S.T., O.B.Y.Ş.) (sitem, kızma, şaşırma)

Эй, мраморду оймологон, сүйлөткөн

Улууларым кандайсыңар? (сыйлоо, урматто)

Ey temeri nakış nakış işleyip, konuşuran

Ulularım , neredesiniz? (Y.B.B., DUVAK) (saygı)

Ölmek kaderde var, bize ürküntü vermiyor.

Lakin, vatandan ayrılışın ızdırabı zor.

Өлүм жазмышта бар бизди коркута албайт.

Бирок, мекенден айрылсан ачуусу чоң. (кайгыруу).

Ey yedinci kat gök, sırrını aç. (N.F., ŞİİRLERİM) (yalvarma)*Эй жетинчи*
көк асман, сырыңды ач. (жалынуу).

Benim mi Allahım bu çizgili yüz.(C.S.T.) (Sitem, üzüntü)*Бул бырыш*
баскан жүз, меникиби, кудай.(өкүнүү).

Evet, su içtiği bir gerçek. Ооба! Суу ичкени чындык.

Кыргыз жана түрк тилиндеги сүйлөм түрлөрү аркылуу эмоционалдык-экспрессивдүү маанинин туюундурулушунан кийин эми сөз айкаштарындагы эмоционалдык-экспрессивдүү мааниге токтололу.

Адабияттар:

Адабияттар:

1. **Давлетов С., Мукамбетов Ж., Турусбеков С.,** Кыргыз тилинин грамматикасы. –Ф., 1982.
2. **Кононов А.Н.** Грамматика современного турецкого языка. Москва. 1956, стр. 363-372.
3. **Психология.** Учебная пособие для пединституттов. Москва, 1962.
4. **Ракыш Эмир, Жанар Эмирова.** Жай сөйлөм синтаксисі. –Алматы, 1998 .
5. **СапарбаеваА.,** «Манас» эпосундагы метафора. Автореф.канд.фил. наук. Фрунзе.
6. **Тыныстанов К.** Кыргыз тили. Фрунзе, 1934.
7. **Тойчубекова Б.** Көркөм адабияттын стилиндеги айрым маселелер. Фрунзе, 1983.
8. **Усубалиев Б.,** Антонимдер жана аларды окутуу. –Ф.: Мектеп, 1987.
9. **Усубалиев Б.,** Сөз жана түшүнүк, “Манас” университети. Коомдук илимдер журналы. –Б.; 2003 .
10. **Усубалиев Б.,**Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик.–Б., 1994.
11. **Усубалиев Б.,** Эмоциялык-нарктагыч лексика. БГУдагы илимий-практикалык конференциянын материалдары. –Б., 1998.
12. **Юдахин ,К.К.,** Орусча-кыргызча сөздүк. Москва, 1957.
13. **Atabay N., Kutluk İ.,Özel S.,** Sözcük Türleri, TDK, Ankara, 1983.
14. **Atabay N., Çam Ayfer, Özel S.,**Türkiye Türkçesinin Sözdizimi; T.D.K.472.
15. **Ayata, Şenöz, Canan** (2005), Dilbilim/Metin Dilbilim ve Türkçe, Multilingual Yayınları.
16. **Aydın Mehmet;** Dilbilm El Kitabı, Бишкек, 2006.
17. **Banguoğlu, T.,** Ana Hatları ile Türk Grameri, İstanbul, 1941.
18. **Bayrav, Süheyla-** Yerguz, İsmail (2002), Okuma Anlama Yorumlama (Bir Yaklaşım Denemesi), Multilingual Yayınları.
19. **Bilgegil, M. Kaya,** Edebiyat Bilgi ve Teorileri(Belâğât),İstanbul 1989.

20. **Deny, J.**, Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Çeviren O. Şahin). Ankara, 1995.
21. **Deny, Jean**, Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi), Çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Vekâleti yayını, İstanbul, 1941, s.676
22. **Devellioğlu; O.Ferit**; Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat; Ankara,2000.
23. **Filizok, Rıza** (2001), Anlam Analizine Giriş, İzmir, Ege Üniversitesi Basımevi.
24. **Gencan, T.N.**, Türk Dilbilgisi, İstanbul, 1991.
25. **Guiraud, P.** (1999), Anlambilim, İstanbul, Multilingual.
26. **İnce , Özdemir** (1985), Şiir ve Gerçeklik, Broy Yay.
27. **Karaalioğlu S. K.**, Edebiyat Terimleri Kılavuzu, İstanbul, 1975.
28. **Karahan L.**, Türkçe’de Söz Dizimi -Cümle Tahlilleri-,Ankara;1991
29. **Koç, Nurettin**, Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1992, s. 130-131;
30. **Kononov A.N.**, Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka, Moskova, 1956.
31. **Kıran, Zeynel** (2000), Yazınsal Okuma Süreçleri, Ankara, Seçkin Yayıncılık.
32. **Kıran, Zeynel ve A.** (2001), Dilbilime Giriş, Ankara, Seçkin Yayıncılık.
33. “Çözümleme Denemesi”, Dilbilim Araştırmaları, Hitit Yayınevi.
34. **Orozbaeva B., Sagınbaeva B.**, Kırgızca-Türkçe, Türkçe- Kırgızca Lengüistik Terimler Sözlüğü, Bişkek, 2004.
35. **Saussure, Ferdinand de** (1985), Genel Dilbilim Dersleri.
36. Türkçe sözlük. TDK, Ankara, 2005.
37. **Uğur, Nizamettin** (2003), Anlambilim Sözcüğünün Anlam Açılımı, Doruk Yayınları.
38. **Uygur, Nermi**, Dilin Gücü (Denemeler), 1994, s. 146; .